

Ի վիմի դրոշմեալ,
Աջ տեառն երեւեալ,
Իբր ի ձեան գրեալ,
Եօթն գիր յայտնեալ»⁹:

Այս վկայութիւններու շարքը կարելի է երկարել, որոնք ամէնքն ալ աւանդութեանն առած՝ կը ներկայացնեն գրեւոր տեղի վերջը եղած Բալուի մէջ, եւ Ս. Մեսրոպի վերագրածը Հայաստան, գրոց գրեւոր տեղի վերջ՝ Արամանիի ճամբով:

Այս աւանդութեան վկայ մըն ալ եղած է Սրուանձտեանց եւ երկարօրէն զայն նկարագրած է, զոր աւելորդ կը համարինք մէջբերել¹⁰: Մեր օրերուն իսկ եղած են այդ բերդին այցելողներ եւ ականատեսներ. այսպէս Բալուցի հայ մը, որ Հալէպ կը մնար, շատ մօտ օրերուս, թըրքական տարազով՝ կրցած է Գամըշլիէն հասնիլ Բալու, եւ մտնել բերդ, տեսնել Ս. Մեսրոպի կայարանը եւ աղօթատեղին, ուր տակաւին կը տեսնուի տախտակը՝ որուն վրայ ժամանակին գրուած կային հայերէն գրերը. հոն տեսած է նաեւ Ուրարտական մեծդի կոթողը, 29 տող ուրարտական արձանագրութեամբ:

Արդ, մեր այս հակիրճ նկատողութիւն-

ները փակելէ առաջ, կը մէջբերենք Հր. Աճառեանի քանի մը տողերը այս մասին. «միակ պատմական աստուղ որ կարող է իբրեւ հիմք ծառայած լինել այս աւանդութեան, թերեւս մի կարճ դադար է Ս. Մեսրոպի վերագրածի ժամանակ՝ Սամուսատէն վաղարշապատ»¹¹:

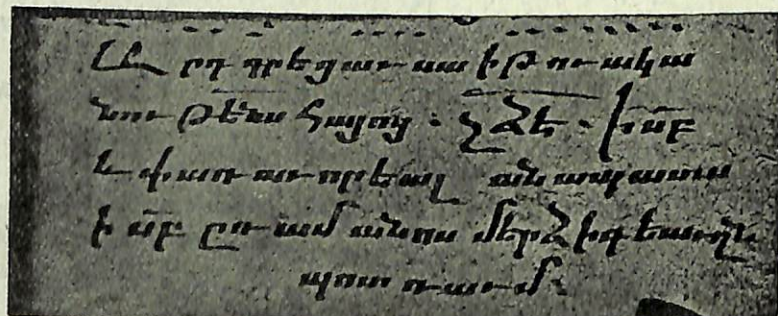
Եզրակացնելով ժողովրդական մէկ շատ ճիշտ առածով մը, որ կ'ըսէ «առանց կըրակի ծուխ չ'ելլեր», կը հետեւցնենք թէ Բալուի բերդի աւանդութիւնը ունենալու է պատմական հիմ մը. եւ եթէ պատմական տուեալներով չէ կարելի գրեւորել տեղի Բալուի մէջ եղած նկատել, սակայն մենք վստահ ենք որ Ս. Մեսրոպ, Ասորիքէն վերագրածին, ժամանակ մը մնացած է Բալուի բերդին մէջ, եւ անցնելով Արամանիի ամրոցին վրայէն դաջող հոգեւորական ճամբէն՝ մտած է Հայաստան:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

9 «Էջմիածին» ժԱ. (1955) թ. 9, էջ 37:

10 Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամբորդ, Մասն. Բ., տպ. Կ. Պոլիս, 1884, էջ 154-162:

11 «Էջմիածին», անդ, էջ 38:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

Ե Ի

ԱՂՈՐԴԱՆԵՐԻ ԳՐԵՐԸ

Մեծն Բրիտանիոյ եւ Իրլանտայի Արքուհի Ասիական Ընկերութեան պաշտօնաթերթ եռամսեային 1943 տարւոյ 1-2 միացեալ համարներուն մէջ՝ Հ. Ու. Պէյլի հրատարակեց Կովկասագիտական (CAUCASICA) ուսումնասիրութիւն մը, որուն վերջի մասը կը վերաբերէր նորագիւտ Աղուանական գրերու:

Պէյլի գրութիւնը՝ իր շահեկանութեան համար՝ հոս կը ներկայացնեմ նախ թարգմանաբար:

«Մառի Հիմնարկութեան Տեղեկագրի 1938ի չորրորդ հատորին մէջ կայ յոգուած մը, նորագիւտ Գրերը Կովկասեան Աղուաններուն եւ անոնց նշանակութիւնը Գիտութեան համար, ստորագրուած Ա. Շանիճէ, ինչպէս նաեւ ուրիշ մը Ի մասին Կովկասեան Աղուաններու Գրերու գիտին՝ գրուած Ի. Արուլաճէ: Փրոֆէսոր Շանիճէի յօդուածը Ռուսերէն է, վրացերէն եւ ֆրանսերէն համառօտագրութիւններով, եւ ընկերացած է նկարներով: Կովկասեան Աղուանները, որոնք կը բնակէին ինչ որ այժմ Աղրպէճանի Հանրապետութիւնն է, վերագրեցան իբր ամրոցական ժողովուրդ մինչեւ ժԱ. դար, եւ Ե-ժԱ. դարերուն զարգացողին ճոխ գրականութիւն մը: Ունէին իրենց յատուկ գիր. բայց այս ալ անհետացած էր: Կարելի է թէ Ուտիներէն լեզուն, որ դեռ կը խօսուի երկու գիւղերու մէջ՝ Վարդաշէն եւ Նիշ, Նուխի շրջանին մէջ՝ Կուր գետէն հիւսիս, գուցէ ներկայացնէ Աղուանական լեզուի վերջին հետքերը:

Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի գրերուած է Մովսէս Կաղանկատուացիէ, տասներորդ դարուն: Աղուանից լեզուի, գրի եւ գրութեան մասին ժողովալ վկայութիւններ ամփոփուած են Փրոֆէսոր Շանիճէի յօդուածին մէջ: Կորսուած գրերուն գիւտը կատարուած էր Ի. Արուլաճէ, ԺԵ. դարու հայերէն գրչագրի մը մէջ, որ կը պարունակէր գրերը Յոյնու, Ասորիներու, վրացիներու, Ղազարներու, Արարներու եւ Աղուաններու: Աղուանական իւրաքանչիւր գրի տակ՝ հայերէն գրուած էր գրին անունը: Դժբախտաբար չէ տրուած Աղուաններէն բառ մը կամ նախագասութիւն մը: Փրոֆէսոր Շանիճէ կը կարծէ որ հին Գանձակէն գտնուած կաւէ ամանակոտոր մը գուցէ կը պարունակէ Աղուաններէն արձանագրութիւն մը: Հրատարակուած նկարը (ամանակոտորին) պէտք եղածին պէս պարզ չէ՝ համեմատութիւն մը թոյլ տալու համար» (էջ 4):

Հայերէն գրչագիրը, որմէ օգտուած է եւ Աղուաններէն այբուբենի գրերը գտած է յարգելի գիտնական Փրոֆ. Արուլաճէ, երեւանի ՄԱՏԵՆԱՄԱՐԱՆԻՆ թիւ 7117 գրչագիրն է, ժողովածու Քերականական Նիւքերու:

Հոս կու տամ թիւ 7117ի յիշատակաբանները: «Արդ յերես անկեալ աղաչեմ զգրիստոսակիր եղբարքդ եւ զբաղձալի ուսումնասէր մանկունքդ եկեղեցւոյ, որք հանդիպիք նորընծայ աստուածային պարգեաց գրոյս, յիշեալիք ի բարին Քրիս-

տոս զճգնաւորն զԿիրակոսն՝ կենդանա-
թաղ զերեզմանին Գրիգորի Լուսաւորչին
Վերապոյ, որ երբ զգիրս զայս ի Հայս
ի Կաֆա քաղաքէն: Եւ ես մեղապարտս ի
մանկունս եկեղեցւոյ սուտանուն վարդա-
պետս Թովմա, առաջնորդ սուրբ ուխտիս
Մեծօփայ, վերստին սրբազրեցի զսա»:

«Եւ ետու զրել զսա հոգեւոր որդոյ ի-
մոյ Յովանէս սարկաւազի Արճիշեցոյ:
Որք աւգոյիք ի սմանէ սակս մասին ինչ
պատահելով՝ ուղիղ սրտիւ Աստուած ո-
ղորմի ասացէք մեզ եւ ծնաւալայ մերոց,
եւ Աստուած ձեզ ողորմեցի, ամէն»:

«Բայց դուք ընկալարուք զսա իբրեւ
զտախտակն Մովսիսի եւ զաւետարանն
Քրիստոսի, եւ մի՛ ոք պախարակեցէ-
զսա, զի ի վաղուց ժամանակայ նախա-
տանս կրէաք յազգայ քրիստոնէից եւ
այսօր ետ զսա Աստուած ի ձեռս մեր, եւ
որ ոչ ընդունի զսա՝ պատասխանի ինքն
տացէ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ» (էջ
345բ):

Իսկ այլուր՝ զըջին յիշատակարանը.
«Չանպիտան եւ զսուտանուն զրիչ զՅո-
վանէս յիշեցէք ի Քրիստոս, եւ զծնողսն
իմ ըստ մարմնոյ՝ զՄկրտիչ քահանայ, որ
ստացաւ զսա ի վայելումն անձին իւրոյ:
Չոր տէր Աստուածն մեր տացէ վայելել
նմա զսայ ընդ երկայն աւուրքք, եւ զմայ-
րնն իմ յիշեցէք ի Քրիստոս որ անչափ
աշխատեցաւ վասն իմ» (էջ 305)¹:

Մկրտիչի որդի այս Յովանէս Արճի-
շեցին բնական է պէտք չէ չփոթել Յով-
հանէս Մանգասարեցի հետ: Այս երկու
Յովհանէսներն ալ Արճիշեցի էին, եւ եր-
կուքն ալ վաստակաւոր գրիչներ ու աշա-
կերտ Թովմա Մեծօփեցիի:

Թիւ 7117 զըջագրին յիշատակարանին
համաձայն՝ Կիրակոս Վերապեցի (որ Կա-
թողիկոս ալ եղաւ) Կաֆայէն Հայաստան
վերադարձին, իր հետ կը բերէ քերական-
ական նիւթերու շահեկան զըջագիր մը,
զոր Թովմա Մեծօփեցին՝ Մեծօփայ իր
զպրոցին գործածութեան համար վերըս-
տին կը խմբագրէ (սրբագրէ), եւ օրինակ
մը արտագրել կու տայ Յովհանէս

(Մկրտիչի որդի) Արճիշեցիին: Կիրակոս
Վերապեցիի բերած բնագրին ինչ ըլլալը
այժմ յայտնի չէ, սակայն Յովհանէս
Արճիշեցիի օրինակութիւնը, ինչպէս ը-
սինք, մեզի հասած է եւ Երեւանի մեր
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ Թիւ 7117ին տակ կը
պահուի:

Թիւ 7117ը, սակայն, ատեն մը, ԺԶ.
դարուն երրորդ քառորդին, հեռացեր է
Մեծօփայ վանքէն եւ եկեր է Հիլան կամ
Խիլան եւ Փարիճորոյ անապատը ծառա-
յեր է իբր նախադադար զըջագրի: Փա-
րիճորոյ անապատին մէջ, Յովհանէս
վարդապետ Փարիճորեցին 7117ին վրա-
յէն մասամբ կ'օրինակէ իմ Քերականա-
կան մեկնութեանց, Բաղիրք եւ Շիրա-
կացու գործերուն նուիրումը՝ շատ կա-
րեւոր զըջագրը: Յովհանէս Փարիճո-
րեցի զըջագրին բաղմաթիւ եւ մանրապա-
տում յիշատակարաններուն մէկուն մէջ
կը վկայէ:

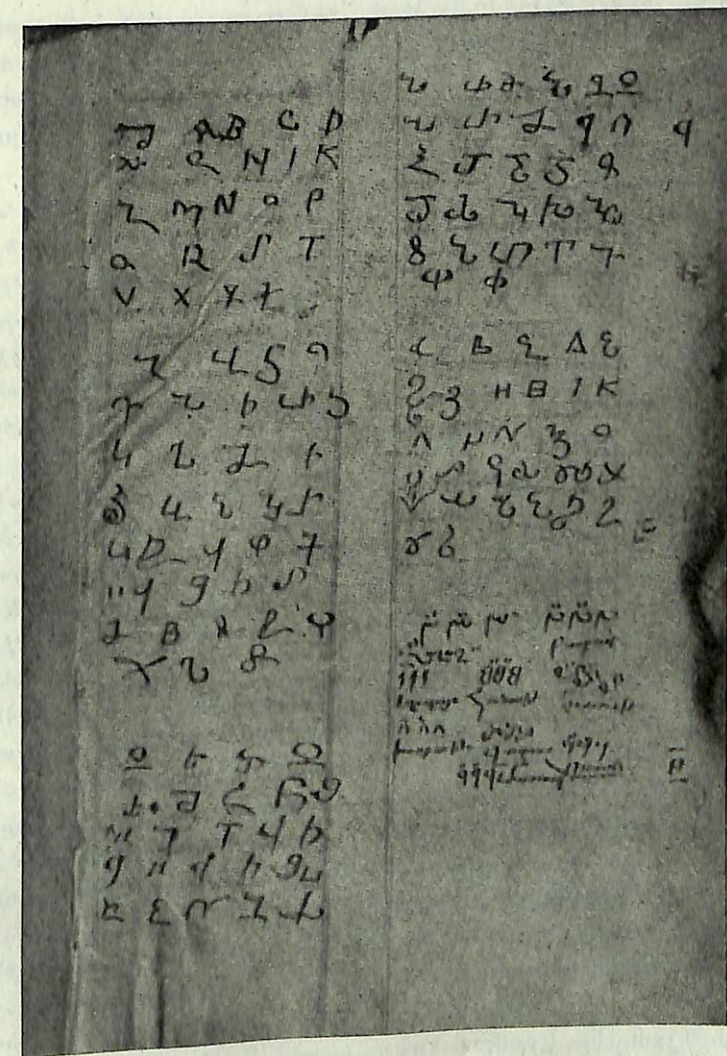
«Յիշեալիք ի բարին Քրիստոս զԴաւիթ
վարդապետն, որ զայս բաղիրքս ի սուրբ
ուխտէն Մեծօփայ երբ, եւ շնորհեաց
մեզ աւրինակ ձրի: Չի այսմ նման ոչ դոյ
ի նահանգիս մերում: Չի նախադադա-
րս սորա ի Կաֆայ քաղաքիցն բերեալ
էր: Եւ նուազս եւ փանաքիս ի մանկունս
եկեղեցւոյ, անիմաստ լոկ անուն Յովա-
նէս խաբերայ եւ ոչ արեղայ, սպասաւոր
բանի, եղէ փափաքող այսմ տառի, եւ
զրեցի զսա մեղսամած մատամբս իմով
ի վայելումն անձին իմոյ» (էջ 188ա. Ա.
սիւն): Յիշատակարանին մնացեալ մասը
հոս մեզ չի հետաքրքրեր: Սակայն, կ'ու-
զեմ զիտել տալ որ յիշատակարանին մէջ
առնուած է նաեւ Թիւ 7117ի յիշատակա-
րանին այն մասը՝ որ կը սկսի «Բայց դուք
ո՛վ ուսումնասէրք՝ ընկալարուք զսա իբ-
րեւ գտախտակ Մովսիսի...»՝ եւ այլն:
Այսպէս տարակոյս չի մնար, որ նոյն Թիւ
7117էն մասամբ օրինակուած է իմ զըջա-
գիրս, շուրջ 1580 թուականին: (Գրչու-

1 Լ. Խաչիկեանի ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ԺԵ. ԳԱ-
ՐՈՒ, մասն Ա. Թիւ 672:

թեան ծաղկումը, մանրանկարուիլը, եւ-
այլն տեղի ունեցած է Սահակ Վանեցի
ծանօթ զրիչ, ծաղկող եւ մանրանկար-
դէն՝ 1621ին):

1956ին Արքունի Ասիական Ընկերու-
թեան պաշտօնաթերթին 1-2 միացեալ
թիւերուն մէջ հրատարակեցի յօդուած
մը, անգլիերէն, Կովկասեան Աղուանե-
րուն նորագիտ գրերու մասին, որուն
կցած էի նաեւ իմ զըջագրէս՝ Աղուանա-
կան զրեւուն նկարը, զոր հոս ալ կը ներ-
կայացնենք:

Աղուանական գրերու զիւտը կը վերա-
դուրի մեր Սուրբ ՄԱՇՏՈՅԻՆ: Վերա-
դրողը միայն Կորիւնն է: Սակայն, վե-
րագրումը շատ որոշ եւ անտարակուսե-
լի ըլլալով՝ լուրջ զիտական աշխարհը
ընդունած է որ Աղուանական գրերը
ՄԱՇՏՈՅ յղացած է: Կորիւն կը վկայէ.
«Յայնմ ժամանակի եկեալ զիւտէր նմա
այր մի երէց Աղուան ազգաւ, Բենիամին
անուն, եւ նորա հարցեալ եւ քննեալ
զբարբարոս զրանս Աղուաներէն լեզուին,
առնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնա-

Աղուանական գրերը, ըստ «Յ. Քիրսեան համաձայն» ձեռագրին,
1580-1621ի տեսնները գրուած:

պարզեւ կորովի սովորութեան իւրում, եւ յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն կարգեալ եւ հաստատեալ կռէր²։ Այն ժամանակ իրեն եկաւ, իրեն հանդիպեցաւ երէց մարդ մը, Ազուան ազգով, Բենիա-մին անունով, եւ անկէ հարցնելով ու քննելով Ազուաններէն լեզուի բարբարոս բառերը, յետոյ պատրաստեց գրքեր, ըստ վերէն պարգեւուած իր կորովի սովորու-թեան, եւ շնորհիւ Քրիստոսի կարգաւո-րեց, եւ կշռելով (փորձելով) հաստատեց (գործածութեան համար)։

Գիւտէն վերջ Մաշտոց վերադարձաւ Վաղարշապատ։ Սակայն ժամանակ մը վերջ Սուրբը գնաց «ի կողմանս Աղուա-նից, եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն, եւ հասեալ ի թագաւորական տեղիսն, տե-սանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անունն Երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թագաւորն, որում Արսիւղ էր անուն, ամենայն ազատօք հանդերձ, որոյ առա-ւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի։ Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեա-լըն էր, եւ նոցա երկոցունց զուգացելոց եպիսկոպոսին եւ թագաւորին՝ յանձն առեալ զպրութեանն հնազանդելոյ. տային եւս հրաման՝ ի դաւառաց եւ ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց, բազմութիւն մանկանց՝ յարուեստ զպրութեանն ածել եւ գումարել՝ ըստ արժանաւոր եւ պա-տեհ տեղեաց, դասս դասս զպրոցաց, եւ ոտճիկս կարգել ի դարմանս»։

«Իսկ իբրեւ հրամանն այն, արդեամբք եւ զործովք յանկ ելանէր, ապա այնու-հետեւ երանելոյն Երեմիայի եպիսկոպո-սի ի ձեռն առեալ՝ վաղվազակի զաստ-ուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր³»։ (Գնաց Ազուանից կողմը, եւ երթալով իջաւ անոնց աշխարհը, եւ հա-սաւ քաղաքական տեղերը, տեսաւ Ա-զուաններուն սուրբ եպիսկոպոսը՝ որուն անունը Երեմիա կը կոչուէր, եւ անոնց քաղաքը՝ որուն անունը Արսիւղ էր,

բոլոր ազնուականներով միասին, որոնք յանուն Քրիստոսի մեծ հպատակութեամբ ընդունեցին (Մաշտոցը)։ Յետոյ անոնց խնդրանքին վրայ, ներկայացուց ինչ բա-նի համար եկած ըլլալը, եւ անոնք երկու-քը միասին՝ եպիսկոպոս ու քաղաքը ըն-դունեցան դպրութեան (կրթութեան) եւ-թարկուիլ, նաեւ հրամայեցին իրենց իշ-խանութեան գաւառներուն եւ վայրերուն, մանուկներու խումբեր հաւաքել եւ դըպ-րութեան արուեստը սորվեցնել, յարմար եւ վայելուչ վայրերու մէջ կարգ կարգ դպրոցներ (բանալ), եւ անոնց ծախսերը հոգալ։

Իսկ երբ այդ հրամանը, արդիւնքով եւ գործով կատարուեցաւ, յետոյ երանելիին Երեմիա եպիսկոպոս ձեռք առաւ անմիջա-պէս աստուածաշունչ գրքերու քարգմա-նութիւնը կատարել։

Ժուժկալ է Կորիւն, եւ սակայն որոշ կարելի է ըմբռնել իր ըսածը։ Մաշտոց նախ Բենիամին անունով երէց (մեծա-նուն կամ թէ քահանայ) մարդու մը խըն-դրանքով Աղուաններէն գրեւոր կը գտնէ։ Գիւտէն վերջ՝ կը վերադառնայ Վաղար-շապատ (Նոր Քաղաք)։ Յետոյ յարմար առթիւ դարձեալ Աղուանք կ'երթայ, եւ այս անգամ ուղղակի եպիսկոպոսին (Ե-րեմիայի) եւ թագաւորին (Արսիւղի) կը դիմէ, եւ արքունիքին ու աւագանիին առ-ջեւ Մաշտոց կը բացատրէ Աղուանից գը-րերու գիւտին կարեւորութիւնը։ Թագա-ւոր եւ եպիսկոպոս կ'ընդունին գրերը եւ անմիջապէս զպրոցներ կը հաստատեն եւ նոր գրերու կրթութեան հրաման եւ նիւ-թական միջոցներ կու տան։ Նոյն ատեն կը սկսի նաեւ սուրբ, քրիստոնէական գրքերու թարգմանութիւնը՝ ձեռնարկու-թեամբ Երեմիա եպիսկոպոսի։

Ուրեմն, տարակոյս չկայ, որ Աղուա-նական գրեր կը ստեղծուին հինգերորդ դարուն, անոնց ուսուցման համար դըպ-րոցներ կը բացուին եւ կը ձեռնարկուի սուրբ Գրքի թարգմանութեան։ Բնա-

կան է Աղուանները չունէին հայ թարգ-մանիչներու կարողութիւնը եւ բազմու-թիւնը, եւ կատարուած թարգմանու-թիւնները չէին կրնար մեծածաւալ գոր-ծեր ըլլալ։ Սակայն, անտարակոյս հին ու նոր Կտակարաններէն մասեր թարգմա-նուած էին, եւ բնական է ակնկալել՝ որ գրչապիւններ ալ պատրաստուեցան։

Սակայն, դժբախտաբար, ՈԶԻՆԶ հա-սած է մեզի ցարդ փայտի, քարի, մետա-ղի, թուղթի կամ մագաղաթի վրայ, ուր մենք զատորոշէինք Աղուանական գիր։ Կորիւնի վկայութենէն զատ, որ Ե. դա-րուն կէսէն է, մինչեւ մեր օրերը ոչ մէկ բան կ'ար, որ մենք իբր Աղուանական նը-կատէինք։ Իրաւ է որ մենք, Հայերս ալ, Ե. դարէն մինչեւ Թ. դար ոչ մէկ գրչա-գիր ունինք, եւ նոյն իսկ քարէ յիշատա-կարաններ խիստ հազուադիւս են։ Եւ սա-կայն կ'ակնկալուէր, որ գոնէ պատառիկ մը հասած ըլլար։ Կարելի է խորհիլ նաեւ, որ կրնայ հասած ըլլալ, սակայն մենք, այսինքն ներկայ շրջանի հետաքրքիրներս չենք կարողացած ձանձալ։

Ստիպուած ենք ենթադրել որ Մաշտոցէ հնարուած Աղուանական գրերու գիւտէն վերջ, երբ այդ գրերը սկսան գործածուիլ, եւ հաւանաբար շատ տարածուած չէին դեռ, յանկարծ քաղաքական կամ զինուո-րական հարուած մը երկիրը երկփեղկեց։ Մաս մը, հաւանաբար փոքր մաս մը, են-թարկուեցաւ վրացական ազդեցութեան։ Իսկ մեծագոյն մասը ինկաւ հայկական հովանիին տակ։ Հայկական բաժինը են-թարկուեցաւ հայկական մշակոյթին։ Ա-ղուանական գրերու գործածութիւնը վերջ գտաւ, եւ Աղուանները մշակոյթով եւ կրօնքով հայացան։ Հակառակ այս հա-յացման, սակայն անոնք պահպանեցին ազգա-յին ինքնութիւնը նկարագրի մինչեւ ԺԱ. դար, երբ այլեւս Սելճուք արշաւանք-ները տարրերութիւն մը չէին տեսներ Հայերու եւ հայացած Աղուաններու մի-ջեւ։ Այդ արշաւանքներուն պատճառա-ւէն։ Այդ արշաւանքներուն պատճառա-ւէն երեւութական այն թեթեւ տար-րերութիւնը, որ գոյութիւն ունէր այդ

երկու հարադատ ժողովուրդներուն միջեւ, բոլորովին վերցաւ, երբ Աղուանները այլեւս ամէն բանով Հայոց վրայ կը յե-նուին։

Դժուար պիտի չըլլայ գտնել ատենը՝ երբ Արար ներխուժումները պատճառ ե-ղան որ Աղուանները սերտօրէն կապուին Հայոց։ Այդ պատճառաւ, հազիւ երկու-հարիւր տարեկան Աղուաններէն գիրն ալ գրականութիւնն ալ տեղի տուաւ հայկա-կանին։ Հայերը ըստ կարելոյն պաշտպա-նեցին զանոնք, թէ՛ օտար զինուորական յարձակումներէ, եւ թէ՛ կրօնական ոտըն-ձուցութիւններէ։ Քաջ զգալով որ Մահմե-տական լուծին տակ բոլորովին պիտի կորսուէին, նախընտրեցին հայանալ, ո-րուն արդէն մեծապէս մօտ էին։ Շնորհիւ այդ ընտրութեան է, որ անոնք կրցան մինչեւ ԺԱ. դար դեռ ինչ որ աւանդու-թիւններով մնալ Աղուան, թէ՛ եւ հայա-ծէս, հայակիրթ, եւ հաւանաբար հայա-լոսս։

Վերջապէս ասիկա հարց մըն է, որ պէտք է հետապնդել։ Աղուանական գրե-րու անյայտացումը, գրեթէ 1550 տարի, եւ յանկարծ անոնց յայտնուիլը միայն երկու հայերէն գրչապիւններու մէջ, մին Երեւանի Մատենադարանին թիւ 7117 ԺԵ. դարու առաջին կէսէն, եւ միւսը իմ հաւաքածոյիս մէջ՝ 1580 թուականներէն, բացատրութեան կը կարօտի։ Այլեւս կա-րելի չէ ըսել կամ կասկածիլ որ Կորիւն սխալած ըլլայ։ Այսօր Աղուանական գրեր կան, մեզի հոսած հայերէն հին գրչա-պիւններէ, հոգ չէ թէ անոնք իրարմէ օ-րինակուած ըլլան։ Պէտք է ճիշդ մը ընել Աղուաններէն նոր տուեալներ գտնելու հա-մար։ Նոյն ատեն բացատրութիւն մը գըտ-նել Աղուաններէն գրերուն այս երկար եւ անընտանեան անյայտացումին համար։

* * *

Աղուանական գրերու հարցով վաղուց մեր մէջ հետաքրքրուողներ եղած են։

1886ին Ն. Գարամեանց, 1535ին գրուած հայերէն գրչապիւն մը մէջ կարծեց գտած

2 Վենետիկ, 1894, էջ 29։

3 Անգ, էջ 30-31։

ըլլալ 21 նշանադրեր Աղուաներէն⁴։ Սակայն Փրոֆ. Շանիձէ մեր յօդուածին սկիզբը յիշուած աշխատութեան մէջ ճշտեց որ ատոնք ուրիշ բան չէին՝ եթէ ոչ ինչ որ հայկական ծածկադրեր, այն ալ ոչ շատ լաւ ծածկուած։

Անկէ ի վեր բաւական բան գրուած է Աղուաներէն գրերու մասին։ Նոյն իսկ դանազան շիոթութիւններ ստեղծուած են, բոլորն ալ հուսկ մերժուելու համար։ Այժմ վերջապէս Երեւանի թիւ 7117ի եւ իմ գրչագրիս շնորհիւ կ'ունենանք Աղուաներէն ալբուրներ։ Կը բաղկանայ 52 նշանադրերէ։

Աղուանական գրերու մասին հրատարակուած աշխատութիւններ։

- 1) Einundzwanzig Buvhstaben eines verlorenen Alphabets. N. Karamianz. ZEITSCHRIFT DER DEUTSCHEN MORGLANDISCHEN GESELLSCHAFT XL. 1886 էջ 315.
- 2) Novootkrytyj Alfavit Kazkazskix Albancev i ego Znacenie dlja Nauki. A. Shanidze.
- 3) K. Otkritiju Alfavita Kavkazsekix Albancev. I. Abuladze. Հրատարակուած է Izvestija Instituta Jazyka, Istorii i Ma-
- 4 Einundzwanzig Buchstaben eines verlorenen Alphabets: (Zeitschrift der Deutschen Morglandischen Gesellschaft XL. 1886 էջ 315 եւն)։

terial 'noj Kul'tury. Akad. Marra Gruzinskogo Filiala Akademii Nauk SSSR. Vol. IV, 1938.

- 4) Caucasia. Professor H. W. Bailey. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1943, No. 1 & 2.
- 5) The Alphabet. David Diringer. London, 1953, էջ 325-327. «Alban or Alvan Alphabet».
- 6) Eshe Odn Albanskaia Nadpis is Mingetchaira. T. I. Golubkina. Doklady AN Azerb. SSR Vol. V. No. 5 էջ 234-236, 1949.
- 7) The Newly Discovered Alphabet of the Caucasian Albanians. H. Kurdian. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. 1956, parts 1 & 2. էջ 81-83.
- 8) Poriadok Bookv Gruzinskogo, Armianskogo I Albanskogo Alfavitov. A. Shanidze. Materialvi Po Istorii Azerbejdjana. Trudvi Muzeia Istorii Azerbejdjana. Vol. II. Baky. 1957.
- 9) Jazik I Pisvmo Kavkazskii Albancev. A. G. Shanidze. Vestik Otdelenie Obshestvennvi Nauk No. 1, 1960. Akademie Nauk Gruzinskoi SSR. Tbilici.
- 10) The Culture of Caucasian Albania. (A Contribution to the Problem). K. V. Trever. Paper Presented by the USSR Delegation at XXV International Congress of Orientalists, Moscow, 1960.
- 11) Նոյնը սուսերէն։
- 12) Novbie Daiibie ob Alfaviti Kavkazskie Albancev. A. G. Shanidze.

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ